

"הישראלי המכוער" – משא ומתן על דימויים ביומיום (הרצאה בכנס "ישראל החדשה 1977--2000, מרץ 2003)

תקציר

"הישראלי המכוער" הוא האיפיון השגור ביותר – אם בכינוי המפורש, ואם באופן משתמע בלבד – בשיחות של ישראלים על ישראלים. עניינה של הרצאה זו הוא המשא-ומתן המתמשך על עיצוב הדימוי העצמי של הישראלים באמצעות ייצוגים לשוניים יומיומיים, בהנחה שייצוגים אלה, החוזרים על עצמם, משמשים את הדוברים לצורך הצגת עצמם ולסימון ולאישור מיקומם החברתי. מה אומרים ישראלים על "ישראליות" **בינם לבין עצמם** (ולא "כלפי חוץ"), ואיך הם ממקמים עצמם ביחס להגדרות אלה? האם קיימת תחושת זהות משותפת של "היות אדם ישראלי"? ואיך – אם בכלל -- מתייחסים ייצוגי ה"ישראליות" של היום לדמות המיתולוגית ההיסטורית של "העברי הילידי"? אציג סיכום ביניים המבוסס בעיקר על שני ניתוחים, אחד עשיתי אני והשני נעשה על ידי נאוֹאֵל רִיבְקָה, תלמידי, לשני מאגרים שונים של דיבורים על "הישראלי": האחד מכיל כשלוש מאות תגובות לשאלה "מיהו ישראלי" שנאספו בטלמסר של מעריב (והופיעו בטור בשם זה במוסף סוף השבוע של העיתון) בשנים 1996-1998, והשני מכיל כ-1000 תגובות לכתבות באתרי אינטרנט ישראליים העוסקות ב"ישראלי המכוער", בשנים 2001-2002.

בשני מאגרי התגובות האלה (ובדוגמאות רבות נוספות) מתגלה ריב על הזכות לגנות את "הישראלי המכוער" ולהתנער ממנו. אדבר על שלוש נקודות: (1) בניגוד לטענה על הפרגמנטריות המואצת של התרבות הישראלית, הדיבור השגור על "הישראלי המכוער" יוצר דווקא מכנה משותף בין כל המשתתפים, גם אם על דרך השלילה. לאור האחידות היחסית של הייצוגים החוזרים במאות הדוגמאות נראה שיש הסכמה די מוצקה בין דוברים **רבים, שונים ומקריים**, על דמות מוכללת של "הישראלי", הנתפסת בעיניהם כעובדה חברתית, כשכל אחד ואחד יכול – ונאלץ כנראה – לנקוט כלפיו עמדה, באופן המאשר את השתתפותו ב"משחק המחברתי". (2) הריב מתנהל לא על עמדות אידיאולוגיות כאלה או אחרות, אלא על "**רמת התרבותיות**" של הישראלים (לא על סמלי סטטוס חומריים, אלא על "**ההתנהגות הנאותה**"). ב"מרדף אחר התרבותיות" מתגלה אותה דינאמיקה המאפיינת התפשטות רפרטואר תרבותי בכלל (באופנה, באמנות, וכו'): ככל שהרפרטואר הנתפס כחוד החנית של קובעי הטעם מתייצב והופך לזרם המרכזי, ומעגל התקבלותו הולך ומתרחב גם בפריפריה, כך הוא מאבד את ערכו. הפגנת הסלידה כלפי "התרבות הממוצעת" ("הפופולארית"), היא דרך לסמן יתרון סטטוס. כך גם לגבי "הישראלי הממוצע". (3) על אף הדיסקרדיטציה שנעשית בשיח האינטלקטואלי לדמות "העברי הילידי" (או ה"צבר") המיתולוגי, ועל אף שדמות המופת העיקרית העולה ממאות הדוגמאות היא זו של "האדם האירופי", הדימוי הלאומי הקאנוני שורד במשא ומתן הזה, אם באמצעות ייצוגים מפורשים (בשוליים) או באופן מרומז בלבד. האמביוולנטיות הערכית המאפיינת באופן מסורתי את היחס לדימוי זה, מאפשרת למאוס בו ולשמר אותו בעת ובעונה אחת, והופכת אותו למעין "מדד ערך" קאנוני שניתן להתייחס אליו בלי לצפות שימומש בפועל.

תיאור

(א) **הייצוגים**: הדימוי המוסכם של "הישראלי המכוער" מתאפיין, במאות הדוגמאות השונות, בעיקר ב"וולגאריות" (גסות, העדר נימוסים מעודנים), זילזול בזולת ובסדר הציבורי (עד ברוטליות), נצלנות, חומרנות, חמדנות וראוותנות, מוסר כפול והעדר ביקורת עצמית, דעתנות ורברבנות, ופרובינציאליות (העדר תחושה עמוקה של "תרבות ילידית"). תכונות אלה מודגמות באמצעות סיטואציות חוזרות על עצמן של הרגלי התנהגות אישית (ביחוד אכילה, נהיגה, צפיה בטלביזיה, אינטראקציה בין אדם לחברו,

התנהגות במקומות ציבוריים, כגון בכביש, בתור, במלונות, במעליות, במסעדות, בסופרמרקט, ובאתרי טבע, ובמפגש עם תרבויות זרות -- במיוחד בזמן שהות בחו"ל). אידיאל "הישראלי היפה", שהוא הדימוי הנגדי המכתיב, במפורש או במרומז, את עמדות הדוברים לגבי "הישראלי המכוער", הוא פחות ברור: לעיתים הוא מעין וריאציה על דמות "העברי הילידי" המיתולוגית (המתאפיין בראש ובראשונה באהבה הארץ, בסולידאריות – ביחוד בעת משבר, ביושר, תום, אומץ, וכו'), אך באופן יותר דומיננטי הוא נשען על דימוי "האדם האירופי" (המתאפיין בעיקר באיפוק, בנימוסים וברגישות לזולת ולסדר הציבורי; במקרה כזה איפונים שמקורם בדמות "העברי הילידי", כמו חיספוס, פשטות, ישירות ותעוזה, נתפסים דווקא כמקור ל"כיעור").

(ב) **העמדות כלפי הייצוגים**: עמדות הדוברים השונים כלפי הדימויים האלה מסמנת מתחים הנעים בין תחושת השתייכות וסלידאריות, מצד אחד, או ניכור והתרסה, מצד שני (וזאת ללא הכרת הרקע החברתי של הדוברים ובלי קשר לקיומן הממשי של קבוצות המוגדרות פוליטית בחברה הישראלית). במקרה הראשון (התגובות במעריב), מסתמנת דינאמיקה מובהקת של "מרדף ובריחה" בין השוליים למרכז: אנשים מיישובים מובססים במרכז הארץ נוטים לתאר את ה"ישראלי" כ"מכוער" באופן מובהק, אך מתוך עמדה מנוכרת (בטון סרקסטי ומתוך "יאוש") של מי שמוציא את עצמו מהכלל. לעומת זאת, אנשים מהפריפריה נוטים לדבוק דווקא במאפיינים ה"עבריים" של "הישראלי היפה" (ביחוד אהבת הארץ וסולידאריות בעת משבר), ולהפגין הזדהות עם הדימוי הקאנוני הותיק. במקרה השני (תגובות באינטרנט על "הישראלי המכוער"), מתנהל משא ומתן ישיר ועקיף, לעיתים בוטה מאד, בין ארבע קבוצות-עמדה ביחס לדימוי הזה, ואלה הן: (א) המגנים אותו ומיחסים אותו לאחרים, אך מתוך מחוייבות לזהות הקולקטיבית ומתוך רצון "לתקן את המצב"; (ב) ה"מיואשים", הרואים בתכונות ה"כיעור הישראלי" תופעה אינהרנטית, ולכן מפגינים בדרכים שונות ויתור כביכול על השתייכותם לכלל ה"ישראליות"; (ג) ה"מכחישים", הכופרים בדימוי, בעוצמתו, יחודו ונזקיו, והרואים בשימוש בו אקט של "אנטישמיות" פנימית וחיזונית; ו-(ד) ה"המזדהים", המקבלים את האפיון המוסכם של "הישראלי המכוער" בלי לקבל את שיפוטו, ומיחסים אותו לעצמם, מתוך ערעור מפורש והגדרה מחדש של עצם הקטגוריות "המכוער" ו"היפה" באפיון "הישראליות". עמדה אחרונה זו היא מהפכנית ונדירה יחסית. כל השאר מסכימים למעשה על הנורמות הבסיסיות שמנחות את "המרדף אחר התרבותיות", ומתווכים רק על מידת חלותן, על פרשנות המניפסטציות שלהן (או העדרן).